

Орест Грицина

РЕЛІГІЙНО-ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ ПРОЯВІВ ВІКТИМНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

*У статті досліджується політологічний аспект історії комплексу культових споруд Соловецьких островів, поєднаність останніх з проявами віктимності в сучасній політичній свідомості. Виникнення цих споруд та їх подальші функції первісно були зумовлені духовними, культурними та господарчими потребами населення регіону. Згодом культові споруди цих островів було використано державно-політичними інституціями Російської імперії. У ХХ ст. використання приміщень та території Соловецького монастиря репресивним апаратом Радянського Союзу перетворило острови на місце ув'язнення та загибелі тисяч українців. Історична еволюція культових споруд Соловецького архіпелагу пов'язала їх з трагічними сторінками історії українського народу. **Ключові слова:** культ предків, культ мертвих, магія, монастир, поховання, сакральне, святилище, тюрма, християнство, язичництво.*

Grizina O. Religious historical roots Victimnistry in Ukrainian social consciousness. In article «Religious historical roots Victimnistry

*in Ukrainian social consciousness», written by Grizina Orest the political aspect of a history of cult constructions of islands Solovetskih, their connection with displays of victimnity in modern political consciousness is investigated. Their occurrence and functions have originally been caused by spiritual, cultural and economic needs of the population of region. In due course cult constructions of these islands have been used by state-political institutions of Russian empire. Using of premises and territories of the Solovky monastery by the repressive device of Soviet Union has transformed islands into a jail and destructions of thousand of the Ukrainians. Historical evolution of cult constructions of the Solovky archipelago has connected them with tragically pages of a history of Ukrainian people. **Keywords:** cult of ancestors, cult of mortals, magic, monastery, interment, sanctum, sanctuary, prison, Christianity, paganism.*

Важка — часом героїчна, часом трагічна — історія українського народу дуже складно відбивається у сучасній політичній свідомості. Пам'ять про важкі голодні часи — 1933 і 1946 роки, про примусове вилучення владою найбільш господарчо-ефективних груп в українському селі за роки колективізації, болісне відчуття тяжкої втрати українських митців та інтелектуалів у 1920–1930 рр. міцно вкорінені у масовій свідомості українців. Колективне переживання цих втрат виявляється подекуди у відсутності харизматичних лідерів, у схильності до поширення панічних настроїв серед населення, пов'язаних з загрозами продовольчій безпеці. Переживання трагічності історичного буття українського народу спричиняє також досить стійке існування поглядів віктимного характеру щодо історичної долі українців. Одним з психологічних коренів цієї віктимності є релігійно-сакральна передісторія Соловків — місця ув'язнення і трагічної загибелі багатьох українських інтелігентів, спогад про що міцно вкорінений у колективну пам'ять народу.

Розташований у Білому морі, архіпелаг Соловецьких островів попри свою географічну віддаленість тісно пов'язаний з Україною, з її історією, з долею багатьох синів українського народу. Йдеться не лише про духовний зв'язок православних з північною духовною святинею — Соловецьким монастирем, який виник ще у 1429 р. Сполученість цього монастиря з історією українського народу зумовлена насамперед активним використанням його фортифікаційних споруд, культових та господарчих будівель державно-політичними інституціями Російської імперії та Радянського Союзу як

місця ув'язнення і знищення своїх політичних опонентів (справжніх або уявних), інтелігентів та духовенства. Після насильницького закриття за ініціативою В. Ульянова (Леніна) Соловецького монастиря у 1922 р. і короткочасного існування тут радгоспу на базі приміщень цього монастиря комуністичною тоталітарною владою було організовано Соловецький табір особливого призначення (далі СТОП), який й став місцем примусового утримання і трагічної загибелі багатьох тисяч українців та представників інших національностей.

Напрочуд міцні мури, інші середньовічні фортифікаційні споруди, підземні приміщення здавна використовувалися церковною владою як своєрідна тюрма для кліриків, які порушили закон, та психічних хворих. Одними з перших ув'язнених церковнослужителів протягом 1708?1712 рр. були полтавський священик І. Святайло з сином і чернець Никанор. Чи не найславетнішим в'язнем підземель Соловецького монастиря з 1776 р. був останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський, який після звільнення вже старим скінчив тут своє життя ченцем у 1801 р. У ХІХ ст. тут відбував покарання член Кирило-Мефодіївського товариства Ю. Андрузький.

У 20-ті роки минулого століття тоталітарна держава утримувала у Соловецькому таборі особливого призначення частину учасників українських визвольних змагань, окремих діячів УНР, отаманів та рядових вояків повстанських загонів, які діяли в Україні протягом 1920–1922 рр., чинячи опір комуністичному урядові, а також багатьох українських автокефальних священиків, ченців, членів нечисленних греко-католицьких громад, які ще діяли на той час на території Росії. Після завершення процесів над звинуваченими у справі СВУ до Соловецького табору було заслано багатьох визначних діячів української науки та культури: академіка М. Слабченка, професорів А. Барбара, Й. Гермайзе, В. Чехівського, письменника К. Поліщука та чимало інших. Після 1932 р. в'язнями Соловків були політичні діячі О. Шумський, М. Любченко, С. Семко. З Соловками пов'язане безжальне винищення тоталітарною владою багатьох мислителів — квіту української інтелігенції. Сюди були заслані академіки С. Рудницький, М. Яворський, митці М. Зеров, П. Филипович, М. Куліш, Л. Курбас, Є. Плужник, М. Вороний, Г. Епик, А. Крушельницький та багато інших. Однак уже з 1937 р. розпочалися масові страти в'язнів, для цього СТОП було перетворено на «Соловецьку тюрму

особливого призначення Головного управління держбезпеки СРСР» (проіснувала до 1938 р.) з перебудованими корпусами закритих ізоляторів, звідки й відправляли тисячі приречених на страту.

Трагічну долю цих людей, життя і смерть яких навіки пов'язали історію українського народу з далекими північними островами у Білому морі, у XXI ст. у незалежній вже Україні глибоко дослідили Ю. Шаповал — укладач першого спеціального видання «Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках» [7] і автори фундаментальної монографії «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» [8]. Проблемі вивчення віктимності серед окремих груп українських громадян присвячена дисертація О. Велешко. Наявність причинно-наслідкового зв'язку між релігійно-сакральною передісторією Соловецького монастиря та його трагічною політичною історією вперше обґрунтував М. Кирюшко [2].

Вивчення цих матеріалів дозволило авторові сформулювати **мету цієї статті**: визначити особливості, історичні стадії та головні ланки причинно-наслідкового ланцюжка подій, які призвели до появи і загибелі тут численних українців — в'язнів і жертв імперського та тоталітарного режимів. Адже невмолима логіка історичних подій, якщо поглянути на них ретроспективно, свідчить про те, що створення Соловецької тюрми особливого призначення не випадково відбулося саме у стінах Соловецького ставропігіального чоловічого монастиря, будівлі якого у попередні віки було з ряду причин зведено на місці розташування комплексу стародавніх язичницьких святилиць та своєрідного некрополя фінномовних народів, що мешкали на узбережжі та островах Білого моря і мали тут значні господарчо-економічні інтереси. Обидві ці причини й змушували місцевих жителів протягом тривалого часу постійно конфліктувати з ченцями, через що останні змушені були поступово перетворити Соловецький монастир на справжню фортецю, підземні та надземні приміщення якої були використані владними інституціями як тюрма. Біля культурно-історичних витоків цього процесу, на початку його історичної топографії, перебувають маловідомі в нашій країні соловецькі кам'яні лабіринти, які належали до комплексу стародавніх святилиць, що їх зазвичай відносять до пізніх стадій неолітичного періоду, частина матеріальних залишків якого на островах Білого моря належить до I ст. н.е. Саме географічне розташування кам'яних лабіринтів, їх сакральне призначення та їх стале функціонування як поганських

святилищ за часів піднесення Російської феодальної держави стали першопоштоvhом розгортання ланцюга подій, які призвели до втрат багатьох кращих синів українського народу. Попри очевидність і достовірність такого зв'язку подій він довго залишався непоміченим у нашій літературі. Єдина публікація, яку нам вдалося відшукати в Україні, автор якої вказує на першу частину проблеми — на зв'язок між створенням Соловецького монастиря й існуванням на островах кам'яних лабіринтів та інших елементів язичницького культового комплексу, здійснена М. Кирюшком, хоча й видрукувана вона була у досить малотиражному і тому маловідомому збірнику [2].

Кам'яні лабіринти Соловків збереглися на архіпелазі до нашого часу переважно на Великому Соловецькому, Великому Заяцькому островах та на о. Анзер. Вони являють собою наземні споруди у вигляді спіралей (подвійних чи одинарних), викладених з каменю. Спіралі або поступово підводять до центру або ж, навпаки, не дають змоги наблизитися до нього. Діаметр цих споруд — від 6 до 30 метрів. Частина лабіринтів має в центрі ретельно складену пірамідку з каменя. У багатьох випадках лабіринти межують з подовженими кам'яними грядками або високими купами з природного або обробленого каменю. Лабіринти часто розташовані неподалік від узбережжя, своїм входом вони майже завжди обернені до материка. Зазвичай їхній вік оцінюють приблизно у 2 тисячі років. Моделювання лабіринтів доводить, що у їх спорудженні було використано метод «шнурового циркуля» [3]. Первісна назва споруд нині невідома, за назвою «лабіринт» їх досліджують у науці. Відомий російський археолог, дослідник соловецьких лабіринтів А. Куратов розробив їхню типологію, яка передбачає існування чотирьох типів лабіринтів: підковоподібних, кільцевоспіральних, брунькоподібних і колово-концентричних [4].

Кам'яні лабіринти Соловецького архіпелагу вчені науковими методами вивчають з 1877 р., хоча перші літературні відомості про них зафіксовано на століття раніше, зокрема в опису Соловецького монастиря, зробленому архімандритом Досіфеєм, виданому в 1833 р. Здійснені відтоді вибіркові й досить епізодичні дослідження соловецьких старожитностей (систематичних і досі бракує) А. Мартинов розподіляє на 3 періоди: 1) 1877–1906 рр., 2) 1926–1953 рр., 3) 1960–1980 рр. [5]. Перші ґрунтовні, комплексні археологічні дослідження лабіринтів розпочато російськими археологами лише у літній сезон 2007 р., результати цих польових

досліджень ще не оприлюднені. Перший період відзначають початкові описи лабіринтів і супутніх об'єктів, їх фіксація у просторі, збирання фольклорних свідчень про них. Другий період пов'язаний з пошуком нових споруд цього типу, зі створенням їхніх класифікацій та типологій і з формулюванням перших гіпотез щодо їх призначення, серед яких союзною владою були особливо підтримані ті, що пов'язані з утилітарно-господарчими функціями. Для третього періоду властивим є пошук відповідей на питання щодо датування та етнокультурної належності лабіринтів. Дослідники нинішнього, сучасного періоду мають змогу висвітлити ті аспекти «лабіринтознавства», вивчення яких не заохочувалося за радянських часів, зокрема релігійно-сакральне призначення розглядуваних об'єктів. Найбільший внесок у їх вивчення у різні часи зробили А. Єлісеєв, М. Виноградов, А. Брюсов, А. Куратов. Однак досі ніким не здійснено повне обстеження надмогильних споруд неолітичних святилищ, не запропоновано періодизацію їх спорудження та методологію визначення всієї сукупності їх релігійно-культурних функцій.

Більшість сучасних дослідників погоджується у тому, що лабіринти Соловецького архіпелагу являють собою безперечно стародавні святилища (капища) язичників басейну Білого моря або ж вони є частиною (елементом) таких святилищ. Соловецькі лабіринти за часів свого розквіту належали до розгалуженої системи язичницьких культових споруд у басейні Білого моря і зберігали значною мірою цю функцію практично протягом XV ст., коли було засновано монастир. Достовірним є твердження, що соловецькі святилища протягом тривалого часу були головним релігійним центром язичництва в регіоні [6]. Існує також чимало доказів того, що навіть після запровадження тут християнства в його православному варіанті окремі елементи традиції вшанування цих святилищ зберігалися кількома поколіннями місцевих племен.

Однією з визначальних рис цих лабіринтів є пряма їхня причетність до поховальних обрядів. Першим це довів А. Куратов під час розкопок ряду кам'яних куп, розташованих довкола лабіринтів на Великому Заяцькому острові та о. Анзер. Під час розбирання кам'яних куп ним було виявлено шар попелу, незгорілого вугілля та залишків напівспалених людських кісток. Поряд з ними було покладено кварцеві знаряддя праці. Поховальний інвентар доповнювався кістками тварин (оленя, лося, тюленя) та риби (вірогідно, поховальних жертвоприношень). У сукупності це доводило

поховальний характер (трупоспалювального типу) кам'яних куп та гряд, супутніх лабіринтам.

Уперше пояснення лабіринтів як матеріального втілення анімістичних уявлень — як шляху душ до сфери загробного існування — було запропоноване класиком «лабіринтознавства» М. Виноградовим. Він охарактеризував лабіринти як властиві уявленням анімістів «священні гори, де живуть душі померлих, насолоджуючись блаженством» [1]. У цих горах душі предків, з поглядом аніміста, мають знаходитися постійно, не повертаючись до живих. Втримати їх й покликани заплутані, часом карколомні ходи лабіринту — «знаряддя для вловлювання душ» померлих. Створенню своєрідного замкненого на себе мікрокосму для цих душ мали слугувати жертвоприношення на кам'яних купках-жертovníках, розташованих довкола лабіринтів. Цим М. Виноградов аргументував свій висновок про те, що «лабіринти — це релігійні споруди, присвячені культурі предків» [1].

Інші дослідники того ж часу пов'язували соловецькі лабіринти з магією, насамперед промисловою, тобто виловом риби та полюванням на звірів. Пов'язані з культом мертвих, ці споруди дійсно могли бути місцем колективних зібрань для сезонного виконання магічних обрядів примноження риби та звіра. Про суспільну важливість подібних зібрань свідчать близькість трьох головних соловецьких святилиць до зручного для причалювання берега, а також існування навіть у наші дні на Великому Заяцькому острові, поруч з яким пролягали сезонні шляхи міграції риби, найбільшої кількості лабіринтів, що вціліли у плинні часу. Проте не варто спрощувати розуміння спіральних лабіринтів до утилітарного моделювання знарядь лову риби.

Обидві означені версії не суперечать одна одній, навпаки — вони чудово узгоджуються в межах однієї цілісної анімістичної культури давнього дохристиянського неслов'янського населення Біломор'я. Фольклорні й окремі літописні свідчення вказують на те, що святилиця лабіринтного типу вшановувалися тією чи іншою мірою автохтонним населенням і на момент приходу сюди засновників Соловецького монастиря — ченців Германа і Савватія, і значний проміжок часу після цього.

У 1429 р. на Соловки дісталися зазначені православні ченці, які й заснували тут скит. На той час на материковому березі та островах довкола архіпелагу мешкали численні фінно-угорські племена, племена карело-вепського типу та навіть відгалуження

варязько-норвезьких родів — мурома. Соловки розташовувалися на самому перетині господарчих та релігійно-культурних міграцій їх численних груп. Монастир було фактично засновано на місці концентрації їх економічних інтересів (дійсно сприятливому за кліматичними умовами для сезонного господарювання), який збігався з розташуванням центрів проведення традиційних релігійно-культових дій, що надавало в очах язичників-анімістів цій місцевості особливого сакрального значення.

Тому з моменту свого виникнення Соловецький монастир подавався постійному тискові місцевих племен, які прагнули змусити прибульців піти з місць, де було розташоване їхнє високошановане святилище, присвячене культу предків, а також містилися сезонні високопродуктивні риболовні та мисливські угіддя.

Однак монастир як форпост більш розвиненої цивілізації встояв під цим тиском і беззастережно закріпився на північних островах. Спираючись на величезну економічну міць Новгороду, ченці та «трудніки» (добровільні працівники за обітницею на спокутування гріхів) з віку у вік зводили дедалі могутніші укріплення, перетворивши з часом Соловецький монастир на могутню фортецю. Першу огорожу, вірогідно навіть з оборонними вежами і міцними ворітьми, довкола монастиря було споруджено вже у 1489 р. [9]. Навала місцевих племен та пожежі 1485 і 1538 рр. змусили ченців побудувати кам'яний Преображенський собор, стіни якого були здатні слугувати також і обороні під час облоги ворога.

Воєнні акції фінських і карельських племен у 1579 і 1580 рр. підштовхнули настоятелів монастиря звертатися по допомогу до центрального уряду. Внаслідок цього протягом 1584–1594 рр. шляхом концентрації величезних людських і фінансових ресурсів на Великому Соловецькому острові було зведено величезні башти, мури та інші фортифікаційні споруди. Монастир перетворився на неприступну фортецю з автономним водопостачанням, з укріпленими форпостами, з маяком як спостережною вежею, з системою каналів і кам'яними шляхами, придатними для перекидання воєнних вантажів та їжі протягом усього року, з дамбами та зручними захищеними причалами.

Ці реформи стосувалися насамперед центрального острова архіпелагу, внаслідок чого місцеві жителі продовжували відвідувати острови більш віддалені, передусім о. Анзер та Великий Заяцький, де монахи спершу постійно не перебували. Саме на віддалених островах значно кращою мірою збереглися лабіринти, де їх

й надалі відвідували прибічники язичництва. На о. Анзер ченці остаточно облаштувалися лише у 1620 р. Фахівці з практики місійної діяльності Православної церкви не раз наголошували, що її представники часто свідомо обирали для поширення настанов християнства саме місця традиційних зібрань язичників, де вони збиралися заради задоволення своїх чи то господарчих, чи то релігійних потреб. На таких звичних для язичників місцях часто будували церкви (як в Києві і Новгороді), тут засновувалися скити і монастирі. Так було і на Соловках, де монастир володів територіями, де зберігалися традиційні святилища місцевих племен. Навіть обітні та подячні хрести часто встановлювалися монахами саме на кам'яних купах, де раніше стояли жертовні стовпи і до яких за звичкою навідувалися інколи навіть й охрещені не-офіти з-поміж лопарів. Свідчення такого своєрідного паломництва лопарів до місцевостей з кам'яними лабіринтами були одержані навіть на початку 20-х років ХХ ст.

З втратою Соловецьким монастирем функцій фортеці зі зручною для оборони місцевістю дедалі більш помітною тут за часів Російській імперії ставала функція тюремного утримання державних злочинців і колишніх кліриків, засуджених церковним судом. Пенітенціарна функція (церковного покаяння і виправлення), яка якоюсь мірою здійснювалася монастирем у стінах колишньої фортеці, повністю й остаточно зникла, коли будівлі ліквідованого і закритого Соловецького монастиря було використано керівниками комуністичної тоталітарної держави для облаштування тут першого з найжорстокіших концентраційних таборів ХХ ст., який й став місцем «Української Голгофи». Питання про те, що саме підштовхнуло комуністичних лідерів до їх рішення про організації тут СТОП'у — ізольоване географічне розташування островів, нездоланність фортечних мурів чи тяглість традиції психологічно асоціювати тамтешні місця зі стародавнім культом мертвих, залишається й досі відкритим. Коректне розв'язання цієї проблеми потребує додаткових зусиль дослідників, пошуків та узагальнень нових архівних та археологічних матеріалів.

Новітніх підходів потребує також дослідження культурно-символічної природи спіральних зображень, властивих сакральному мистецтву багатьох народів. Зокрема, одинарні та подвійні спіральні символи є властивим й староукраїнському мистецтву. Спірале-подібні фігури мають глибокий філософський, світоглядний та психологічний зміст, вони мають свої паралелі у найновітніших моделях світоустрою — наприклад, концепції Мультиверсуму.

Проведений аналіз дозволяє зробити декілька **висновків**.

1. Суспільні цінності сучасного населення України мають складну природу і своїм походженням відбивають явища позитивного і негативного характеру, в тому числі гуманного й антигуманного спрямування.

2. Переживання трагічних сторінок історії українського народу не завершилося й донині, призводячи до складних колізій суспільної свідомості. Відчуття жертвовності з боку кращих представників народу призводить нині до виникнення подвійних, амбівалентних настроїв — героїчного і протилежного йому віктимного.

3. Дотичним до формування подібних суспільних настроїв є політична історія жахливого місця репресій над українськими митцями та інтелектуалами — Соловецьких таборів, виникнення яких у радянський час було частково зумовлене складною релігійно-сакральною передісторією відповідного монастирського комплексу.

1. Виноградов Н. Соловецкие лабиринты. — Соловки: Соловецкая топография, 1927. — С. 57.

2. Кирюшко Н.И. Социально-культурные истоки формирования жития святых Зосимы и Савватия Соловецких // Материалы теоретического семинара «Отечественная средневековая философия и культура. Международный контекст». — Луцк: ВГУ, 1989. — 189 с.

3. Куратов А.А. К вопросу о каменных лабиринтах Северной Европы // Советская археология. — 1970. — № 1. — С. 67.

4. Куратов А.А. Каменные лабиринты Северной Европы // Наука и жизнь. — 1971. — № 3. — С. 139.

5. Мартынов А.Я. К истории исследования соловецких древностей // Археология и археография Беломорья. — Петрозаводск: СГИАПМЗ, 1984. — С. 88.

6. Никитин А. Загадка древнего Беломорья // Знание — сила. — 1970. — № 2. — С. 25.

7. Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. / Упорядник Ю.І.Шаповал. — Т. 1. — Київ: Сфера, 2003. — 470 с.; Т. 2. — Київ: Сфера, 2003. — 624 с.

8. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та інші. Відповідальний редактор В.А.Смолій. — Київ: Наукова думка, 2002. — 952 с.

9. Сидорова Т. Реалистические черты в архитектурных изображениях древнерусских миниатюр // Архитектурное наследство. — Т. 10. — Москва: Наука, 1958. — С. 180.